

Hubert Rafałowski

(Akademia Pomorska w Słupsku)

Ostatnie lata przedrozbiorowej Rzeczypospolitej- Sejm Wielki i konfederacja targowicka

ABSTRACT

The last years of the pre- partition Poland- The Great Sejm and Targowica confederation

The government act, also known as the May 3rd Constitution of 1791, introduced a number of solutions to improve the functioning of the state. These changes did not meet with the approval of some magnates, which, fearing for their own interests, decided to establish the Confederacy of Targowica. It was aimed at overthrowing the May 3rd Constitution and returning to the *status quo ante*. Its participants turned to the Russian Empress Catherine II with a request to help them. Their postulates were approved by the empress on April 27, 1792 in St. Petersburg. These actions led to the Polish-Russian war, also known as the war in defense of the May 3 Constitution. The significant advantage of the Russian army, as well as the few successes of the Polish army, led to the accession of King Stanisław August Poniatowski to the Confederacy of Targowica on July 24, 1792. The people of Targowica have withdrawn from the changes introduced in the Constitution of May 3. Ultimately, this resulted in the signing of the partition treaty by Russia and Prussia on January 23, 1793, which the Grodno Sejm approved on June 17 of that year. The confederacy of targowica was finally dissolved on September 15, 1793, and its participants left the country or headed for their own land estates. During the Kościuszko Insurrection, most of the members of the confederation were lynched. They were sentenced to death by hanging, and the absentees were punished *in effigie*.

Słowa kluczowe: Konstytucja 3 Maja, konfederacja targowicka, insurekcja kościuszkowska;

Działalność Sejmu Czteroletniego w latach 1788-1792

Sejm Wielki rozpoczął swoją działalność w 1788 roku i obradował w Warszawie do roku 1792. Powołany został przez Stanisława Augusta Poniatowskiego za zezwoleniem ówczesnej imperatorowej Rosji Katarzyny II w celu utworzenia sojuszu wojskowego z Rosją. Król wypatrywał w tym korzyści dla Rzeczypospolitej Obojga Narodów w postaci aprobaty na dalsze reformy ustrojowe oraz spotęgowanie sił wojskowych. Po upływie dwóch lat od jego powołania, do składu izby poselskiej dołączyło nowe grono posłów wybranych w wyborach. Od czasu tego wydarzenia nastąpiła intensyfikacja obrad sejmu. Izbie poselskiej udało się

wprowadzić do ówczesnego systemu prawnego kilka istotnych ustaw, między innymi ustawę o sejmikach, która uprawniała do głosowania jedynie szlachtę posesjonacką, ustawę o miastach królewskich, która przyznawała mieszczanom możliwość nabywania dóbr ziemskich oraz uprawniała do ubiegania się urzędy i godności zastrzeżone wcześniej jedynie dla przedstawicieli warstwy nobilitowanej¹.

Kluczowym dziełem decydującym o zapisaniu się Sejmu Czteroletniego w dziejach Rzeczypospolitej stało się opracowanie Konstytucji 3 Maja, zwanej oficjalnie Ustawą Rządową.

Była to pierwsza w Europie, a druga na świecie po Konstytucji Stanów Zjednoczonych z 1787 r. ustawa zasadnicza. Jej projekt początkowo był utrzymywany w tajemnicy, gdyż twórcy tego aktu normatywnego byli świadomi trudności które mogłyby wystąpić podczas głosowania nad nią w trybie przyjmowanym zwykle w takiej procedurze². Projektodawcom zależało na zdobyciu jak największej liczby zwolenników. Pod koniec kwietnia 1791 roku o całej sytuacji została poinformowana opozycja. Hetman wielki koronny Franciszek Ksawery Branicki herbu Korczak próbował zawiadomić jak największą liczbę swoich sprzymierzeńców rozsyłając w tym celu gońców. Działania te doprowadziły do przyspieszenia uchwalenia konstytucji, pierwotnie zaplanowano to na 5 maj 1791 roku, jednak jej twórcy zdecydowali się przyspieszyć te wydarzenia o dwa dni. Ustawa Rządowa ostatecznie została uchwalona 3 maja 1791 roku podczas jednodniowej sesji, w obecności zaledwie 1/3 parlamentarzystów³.

Ustawa Rządowa z 1791 roku

Konstytucja reformowała ustrój państwa oraz relacje społeczne. Składała się z 11 obszernych artykułów, poprzedzonych preambułą. Normowała podstawowe prawa i obowiązki osób, w miejsce monarchii elekcyjnej wprowadzała dziedziczność tronu, znosiła instytucje *liberum veto*, pozbawiała szlachtę gołotę prawa głosu, starając się w ten sposób wyrugować wpływy polityczne oligarchii magnackiej. Wprowadzała też w ślad za koncepcjami doktrynalnymi oświecenia trójpodział władzy, przyznając kompetencje legislacyjne sejmowi, w składzie którego znaleźć się mieli posłowie wybrani na sejmikach reprezentujący cały naród polityczny, a także z głosem doradczym główni reprezentanci miast królewskich. Obradom Senatu miał przewodniczyć król, którego wyposażono również w prawo inicjatywy

---

1 E. Rostworowski, *Czasy saskie i Oświecenie*, [w:] *Zarys historii Polski*, J. Tazbir (red.), Warszawa 1979, s. 350-356.

2 K. Tracki, *Ostatni kanclerz litewski Joachim Litawor Chreptowicz w okresie Sejmu Czteroletniego 1788-1792*, Wilno 2007, s. 149-152.

3 M. Markiewicz, *Historia Polski 1492-1975*, Kraków 2002, s. 693-695.

ustawodawczej. Posiedzenia Senatu odbywać się miały niezależnie od obrad sejmu. Głos rozstrzygający w Senacie przysługiwał królowi. Izbie tej przysługiwało prawo weta zawieszającego, które skutkowało ponownym głosowaniem nad wejściem w życie ustawy, jednak mogło to nastąpić dopiero w trakcie następnej kadencji sejmu. Senatorzy, ministrowie, urzędnicy i oficerowie byli powoływani przez króla. Władza wykonawcza należała do króla, któremu towarzyszyła Straż Praw. Składała się ona z prymasa, jako głowy duchowieństwa i osoby stojącej na czele Komisji Edukacji Narodowej, pięciu ministrów powoływanych przez króla tj. ministra policji (kanclerza), ministra belli (wojny), ministra skarbu, ministra spraw zagranicznych, dwóch sekretarzy, oraz marszałka sejmu wybieranego na dwa lata, który dysponował głosem doradczym. Władza sądownicza była całkowicie niezależna od pozostałych. W każdym województwie powoływano sądy ziemiańskie jako organ I instancji, zaś sędziów do ich składu wybierała szlachta zgromadzona na sejmikach. Utrzymano też sądy referendarskie dla każdej z prowincji, sądy zadworne, czyli sądy dworu królewskiego ostatniej instancji, sądy asesorskie, które rozpatrywały odwołania od postanowień sądów miejskich, oraz sądy relacyjne, w skład którego wchodził król wraz z senatorami i ministrami, którzy zajmowali się rozpatrywaniem spraw odwoławczych z ziem lennych: Kurlandii i Prus Książęcych. Funkcjonował także Sąd Najwyższy zwany również Sądem Sejmowym, w skład którego wchodziły osoby wybierane podczas rozpoczęcia działalności nowej kadencji sejmu. Do jego kompetencji należało rozpatrywanie spraw osób oskarżonych o *crimen laesae maiestatis*⁴.

Działalność magnaterii zmierzająca do obalenia Konstytucji 3 Maja

Uchwalenie Konstytucji 3 Maja wywołało ówczas wielkie poruszenie społeczne. Uaktywniały się rzesze zarówno jej zwolenników jak i przeciwników. W maju 1791 roku została utworzona nowa partia polityczna nosząca nazwę Zgromadzenia Przyjaciół Konstytucji, nazywana również Klubem Przyjaciół Konstytucji, na której czele stał Hugo Kołłątaj. Pomimo wielkich oczekiwań dotyczących zmian ustrojowych, znalazły się osoby które nie aprobowały założeń tej reformy. Należeli do nich m.in. Stanisław Szczęśny Potocki, Seweryn Rzewuski, Franciszek Ksawery Branicki, Szymon i Józef Kossakowscy, hetman polny litewski Józef Zabiello. Stali się oni inicjatorami powołania konfederacji wymierzonej przeciwko władzy państwowej. Szczęśny Potocki kwestionował legalność Konstytucji 3 Maja, wyrażając poglądy republikańskie, nie akceptował wprowadzonych zmian, w szczególności występując przeciwko

---

⁴ Ustawa Rządowa z dnia 3 maja 1791 r., [w:] M. Handelsman *Konstytucje Polskie 1791-1921*, Warszawa 1922, s. 1 12.

zasadzie dziedziczości tronu. Domagał się wycofania z wdrażanych koncepcji, żądając powrotu do *status quo ante*. Zakładał, że uda mu się osiągnąć swoje zamierzone cele wykorzystując pomoc władz imperium rosyjskiego. Skrajny konserwatysta Seweryn Rzewuski podobnie jak Potocki jawił się jako przeciwnik zmian wprowadzonych przez Ustawę Rządową. W marcu 1792 roku do tego grona dołączył hetman Franciszek Ksawery Branicki. Zasiadał on w Straży Praw. Złożył przysięgę na wierność konstytucji, a udając się w celach prywatnych do Sankt-Petersburga zapewnił o swojej gotowości do niezwłocznego powrotu do Rzeczypospolitej na każde wezwanie. Szymon Kossakowski pełnił służbę w armii rosyjskiej w randze generała-majora. Uzyskał wsparcie księcia Grigorij Potiomkina, który protegował go przed obliczem rosyjskiej imperatorowej. Pod koniec roku 1791 prowadził rozmowy w Jassach z Sewerynem Rzewuskim i Szczęsnym Potockim. Grono to udało się do Sankt-Petersburga, aby uzyskać wsparcie Rosji w realizacji ich planu obalenia Konstytucji 3 Maja. Z pełnymi honorami przyjęto ich na dworze rosyjskim, zezwolono im też na codziennie audiencje u cesarzowej, podczas których prowadzili z Katarzyną II oraz jej ministrami rozmowy dotyczące przyszłych losów Rzeczypospolitej. Imperatorowa stała na stanowisku potrzeby przywrócenia dawnego porządku prawnego uznając, że reformy podjęte przez Sejm Czteroletni go pogwałciły. Tworzono projekty nowych aktów normatywnych oraz scenariusz planowanych zmian. W dniu 27 kwietnia 1792 roku w północnej stolicy nad Newą, podpisano i zaprzysiężono akt konfederacji targowickiej, ale zdecydowano się go ogłosić dopiero z chwilą wkroczenia wojsk rosyjskich do Rzeczypospolitej w dniu 14 maja w miasteczku o nazwie Targowica, położonym na Podolu⁵. Funkcję marszałków konfederacji objęli: w Koronie Królestwa Polskiego Stanisław Szczęsny Potocki, zaś w Wielkim Księstwie Litewskim początkowo książe Aleksander Sapieha, a następnie od 31 maja hetman Józef Zabięło⁶.

Wojna w obronie Konstytucji 3 Maja

Wojska rosyjskie przekroczyły granicę Rzeczypospolitej w nocy z 17 na 18 maja 1792 roku. W dniu 22 maja sejm podjął uchwałę o rozbudowie wojsk polsko-litewskich do 100 tysięcy żołnierzy, podczas gdy wówczas stan osobowy armii wynosił około 60 tysięcy żołnierzy. Byli oni słabo wyposażeni, zaś oddziały pozostawały rozproszone na terytorium całego państwa. Rosyjski generał Michaił Kachowski informując poddanych Rzeczypospolitej o przyczynach wtargnięcia wojsk Katarzyny II w rozplakatowanej informacji, oznajmiał o pokojowych

---

5 W. Smoleński, *Konfederacja Targowicka*, Kraków 1903, s. 1-59.

6 S. Zabięło, *Wspomnienia*, mszps. t. I, s. 31. (W zbiorach prywatnych prof. dr hab. Dariusza Szpopera, któremu w tym miejscu dziękuje za ich udostępnienie autorowi).

zamiarach, nawołując do przyłączenia się do konfederacji targowickiej oraz zapewniając tym samym o bezpieczeństwie i nietykalności osobistej, grożąc zarazem w przypadku niesubordynacji użyciem siły. Rozpoczęła się wojna, która dla większości Litwinów i Polaków stanowiła walkę w obronie Konstytucji 3 Maja. Przeciwko armii rosyjskiej liczącej około 100 tysięcy żołnierzy, stanęło zaledwie około 37 tysięcy żołnierzy Rzeczypospolitej Obojga Narodów, ponieważ pozostali dopiero organizowali się, bądź też stanowili rezerwy. Mimo kilku spektakularnych zwycięstw między innymi księcia Józefa Poniatowskiego bitwy pod Zieleńcami w dniu 18 czerwca, czy też Tadeusza Kościuszki pod Dubienką w drugiej połowie lipca, nie mogły one przeważać losów wojny. Podejmowano próby negocjacji z Rosją, prosząc o zawieszenie broni. Król Stanisław August Poniatowski, Hugo Kołłątaj oraz Ignacy Potocki wystąpili wobec Katarzyny II z propozycją, by na tronie Rzeczypospolitej zasiadł jeden z jej wnuków, warunkując to jednak nieuchylaniem obowiązującej Ustawy Rządowej z 1791 roku. Oferta ta została przez nią odrzucona, przy czym argumentowała ona, że nie można negocjować z nielegalnymi władzami dodając zarazem, że Rosja nie pozostaje w stanie wojny z litewsko-polskim państwem, a jedynie udziela wsparcia legalnemu rządowi opowiadając się za zachowaniem zasad praworządności. Domagała się ponadto przyłączenia króla do konfederacji targowickiej, zapowiadając w przypadku niespełnienia jej żądań, detronizację Stanisława Augusta oraz kolejny rozbiór Rzeczypospolitej. Ostatecznie król Stanisław August Poniatowski przystąpił do konfederacji targowickiej w dniu 23 lipca 1792 roku oraz wydał rozkaz zaprzestania działań wojennych. Na wieść o tym wydarzeniu wysocy rangą przedstawiciele generalicji m.in. książę Józef Poniatowski, czy też Tadeusz Kościuszko złożyli swoje dymisje, a czołowi działacze polityczni Sejmu Wielkiego m.in. Hugo Kołłątaj, Stanisław Nałęcz-Małachowski, Ignacy Potocki, opuścili kraj udając się na emigrację⁷.

Wojna zmierzała ku końcowi, armia rosyjska kroczyła przez kraj, a targowiczanie przejmowali władzę na zajętych terenach przywracając *status quo ante*. Likwidowali instytucje wprowadzone aktami normatywnymi Sejmu Czteroletniego, powoływali na stanowiska państwowe bliskie sobie osoby. Przed sądem konfederacji postawiono wybitnych polityków, zwolenników Konstytucji 3 Maja między innymi Stanisława Małachowskiego i księcia Kazimierza Nestora Sapiechę, którym zarzucono nielegalne przejęcie władzy, wprowadzenie „rządów despotycznych” oraz obrazę całego stanu szlacheckiego. Nigdy niewypowiedziana formalnie wojna rosyjsko-polska zakończyła się w dniu 26 lipca 1792 roku. Twórcy i uczestnicy konfederacji targowickiej wierzyli, że Rosja w myśl wynikającej jeszcze z prawa

---

7 E. Rostworowski, dz. cyt., s. 360.

rzymskiego zasady *pacta sunt servanda* dotrzyma danej umowy, pomoże przywrócić im pełnię władzy, po czym już nie będzie już interweniować w sprawy polsko-litewskie. Ta polityczna fantasmagoria konfederatów targowickich być może była pochodną ich nieświadomości, że paralelnie pomiędzy imperium Rosyjskim, królestwem Pruskim i cesarstwem Austriackim trwały rozmowy dotyczące II rozbioru Rzeczypospolitej Obojga Narodów. W dniu 23 stycznia 1793 roku Rosja podpisała z Prusami traktat rozbiorowy, który przekazywał zachodnie województwa Korony Królestwa Polskiego Prusom. W tym samym czasie poseł pruski w Warszawie Ludwig Heinrich von Buchholtz poinformował Małachowskiego o wysłaniu wojsk do Wielkopolski, argumentując to utworzeniem się na ziemiach polskich licznych klubów rewolucyjnych, które mogłyby stać się zagrożeniem dla interesów pruskich. Konfederaci odrzucili taką argumentację i zażądali wycofania się wojsk pruskich. Nie przynosiło to jednak oczekiwanych efektów, Prusacy zajęli Wielkopolskę, Toruń i Gdańsk. Szczęsny Potocki wyruszył nad Newę celem uzyskania audiencji u imperatorowej, jednak chłodno przez nią przyjęty usłyszał, że nie zamierza ona spełnić jego oczekiwań. Po opuszczeniu przez niego rosyjskiej stolicy, ogłoszone zostały patenty rozbiorowe, które wskazywały ziemie objęte traktatem między Prusami a Rosją, oraz nakazywały obywatelom złożenie przysięgi poddańczej na wierność nowym monarchom.

Ostatni sejm Rzeczypospolitej Obojga Narodów

Do zatwierdzenia traktatów rozbiorowych zebrał się w 1793 roku sejm w Grodnie⁸. Konfederaci w dniu 5 maja przyjęli zasadę, która zezwalała kandydować na posła Sejmu Grodzieńskiego jedynie osobom należącym do tego związku. Dzień później ambasador rosyjski generał hrabia Jakob von Sievers wydał uniwersał, w którym zwoływał sejmiki elekcyjne w dacie 27 maja 1793 roku. Odbyły się one w asystencji wojsk rosyjskich, które miały dopilnować, aby do sejmu dostały się jedynie zaufane osoby. Sejm grodzieński obradował od 17 czerwca do 23 listopada 1793 roku. Grodno w tym czasie pozostawało niewielkim miastem leżącym na terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego i liczyło sobie zaledwie około 5 tysięcy mieszkańców. W skład sejmu wchodziło 120 posłów oraz 12 senatorów. Zgodnie z wolą

---

⁸ Z. Szczęska, *Pierwsza ustawa zasadnicza Rzeczypospolitej*, [w:] *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, red., M. Kallas, t. I, Warszawa 1990, s. 91.

ambasadora rosyjskiego, na marszałkiem sejmku został cześnik koronny Stanisław Bieliński. Już w początkowym okresie obrad sejmku naruszono zwyczaj parlamentarne, wyłączając z uczestnictwa w nim publiczność czyli tzw. arbitrow. Obecność wojska rosyjskiego gwarantować miała, by żaden z posłów nie oponował przeciwko podejmowanym uchwałom, zaś osiągnięciu tego celu służyć miało zastraszanie konfiskatą dóbr ziemskich i uwięzieniem. Szeroko także rozwinięto system przekupywania posłów. Stanisław August Poniatowski protestował w chwili, gdy mocarstwa rozbiorowe zażądały wyznaczenia deputacji do opracowania traktatów rozbiorowych, zaznaczając że przystąpił do Targowicy pod warunkiem zachowania integralności Rzeczypospolitej. Jego postawa nie przyniosła żadnych skutków. W dalszym ciągu żywiono się złudnymi nadziejami na ocalenie części ziem polskich, która miała przypaść Prusom. Rosja przejęła ziemie należące do Wielkiego Księstwa Litewskiego po podpisaniu traktatu w dniu 22 lipca 1793 roku, ratyfikowanego 17 sierpnia tegoż roku. Wkrótce po tych wydarzeniach Jakob Sievers zażądał, aby sejm upoważnił wyznaczoną wcześniej delegację do kontrasygnaty traktatu rozbiorowego z Prusami, dlatego w dniu 2 września otoczył zamek w Grodnie w którym obradował sejm oddziałami wojska rosyjskiego, uzasadniając to działanie pozyskaniem informacji o zamierzonym zamachu na życie króla. W roli arbitrow przyglądającym się obradom sejmku wystąpili w tym dniu również generałowie rosyjscy. Po kilkunastu godzinach zastraszani posłowie, wyrazili swoją aprobatę co do przyjęcia rozbiorowego, warunkując to jednak zobowiązaniem Rosji do zawarcia umowy handlowej. Z warunkiem tym nie zgadzał się ambasador królestwa Prus von Buchholtz, który domagał się niezwłocznego i bezwarunkowego podpisania traktatu rozbiorowego. Uzyskał poparcie

---

Sievers, który 23 września nakazał izolację sprzeciwiających się posłów, zabraniając im zarazem uczestniczenia w obradach sejmku. Członkowie Izby Poselskiej na znak protestu zachowali milczenie. Tuż po odczytaniu projektu upoważnienia delegacji do podpisania traktatu rozbiorowego i trzykrotnym zapytaniu czy posłowie wyrażają na to zgodę jeden z posłów odrzekł, iż: „milczenie oznacza zgodę”, po czym rosyjski generał Johann von Rautenfeld przekazał królowi ołówek do złożenia swojego podpisu pod projektem, a monarcha to uczynił. Traktat ów został ratyfikowany w dniu 25 września, a następnie 16 października zawarto z Rosją przymierze, które miało stanowić o zagwarantowaniu pokoju i bezpieczeństwa dla obu państw. Jeszcze wcześniej bo w dniu 15 września rozwiązaniu przez władze rosyjskie

uległa konfederacja targowicka, a Sejm grodzieński definitywnie zakończył swoją działalność 24 listopada 1793 roku⁹.

Powstanie Kościuszkowskie

Rządy targowiczian doprowadziły do tragicznych, destrukcyjnych skutków, które dotknęły Rzeczpospolitą oraz jej poddanych. Pod koniec 1793 roku w kraju panował kryzys gospodarczy, co było ograbieniem państwa, oraz kosztów ponoszonych na utrzymanie nieprzyjacielskiej armii. Żołnierze walczący w szeregach wojsk polsko-litewskich negatywnie przyjęli decyzję Sejmu grodzieńskiego o zmniejszeniu armii do 15 tysięcy, mając świadomość tego że pozostała część będzie pozbawiona możliwości służby w autoramencie narodowym, bądź zostanie wcielona w szeregi oddziałów mocarstw rozbiorowych. Drastycznie drożała żywność, to skutkowało szerzeniem się ubóstwa, jednocześnie przed wieloma osobami stało widmo bankructwa, spowodowane upadkiem wielu warszawskich banków. W końcu 1793 i początkach 1794 roku rozpoczął się do Warszawy *exodus* ubogiej ludności pochodzącej z najniższych warstw społecznych. W sytuacji zagrożenia spustoszeniem kraju i widma ostatecznej utraty niepodległości narastało wrzenie rewolucyjne. Tworzyły się organizacje spiskowe, także poza granicami okrojonego państwa zmierzające do wywołania insurekcji. Przebywający na emigracji generał Tadeusz Kościuszko z niepokojem obserwował rozwój sytuacji w Rzeczypospolitej, mając nadzieje, że królowi jednak uda się ostatecznie porozumieć z Rosją. Jednak podpisanie przez niego traktatów rozbiorowych rozwiały te oczekiwania, stąd też wykorzystując swój tytuł honorowego obywatela Republiki Francuskiej udał się do Paryża w celu uzyskania pomocy militarnej od Francji. Proponował on że, po uzyskaniu ewentualnego

---

wsparcia, Polacy wystąpią zbrojnie przeciwko Rosji, Austrii oraz Prusom, które prowadziły wojnę z Francją. Poza werbalnym poparciem, nic jednak nie uzyskał. Po powrocie Kościuszki do kraju, podjęto decyzje o powierzeniu pełnego dowództwa w przygotowywanym powstaniu. Krąg rewolucjonistów tworzyli oficerowie, dawni sympatycy Konstytucji 3 Maja, osoby powiązane z księciem Hugonem Kołłątajem, sympatycy rewolucji francuskiej, zaś wspierały te poczynania sfery bogatego mieszczaństwa i szlachty. Kościuszko wnikliwie obserwował rozwój sytuacji na arenie międzynarodowej, wyczekując najlepszego momentu na podjęcie działań militarnych. Spiskowcy jednak naciskali na dowództwo, domagając się jak najszybszego wybuchu powstania. W tym też czasie Rada Nieustająca swoją decyzją z dnia 21

---

⁹ H. Mościcki, *Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi, t. I, 1772-1800*, Wilno 1910, s. 91-103.

lutego 1794 roku rozpoczęła proces redukcji armii, a w kilka dni później nastąpiły nagłe aresztowania rewolucjonistów. W odpowiedzi na te działania 12 marca brygada dowodzona przez generała Antoniego Józefa Madalińskiego rozpoczęła marsz z Ostrołęki do Krakowa. Tam właśnie 12 dni później Tadeusz Kościuszko ogłosił przygotowany wcześniej *Akt Powstania Obywateli- Mieszkańców Województwa Krakowskiego*, który następnie został przyjęty w całym kraju¹⁰.

Akt Powstania nadawał pełnię praw Naczelnikowi Sił Zbrojnych którym został Tadeusz Kościuszko. Powoływał Radę Najwyższą Narodową, wyposażoną w cały szereg kompetencji. Ustanawiała ona sądy kryminalne, które były uprawnione do orzekania kary śmierci wobec osób działających na szkodę powstania. Była ona też odpowiedzialna za wykonywanie rozkazów dotyczących kwestii militarnych, a także przyznano jej kompetencje wyznaczania nowego Naczelnika w sytuacji niemożności sprawowania tej funkcji przez do tej pory urzędującego. Rada zajmowała się także poborem rekruta oraz zapewnieniem mu niezbędnego uzbrojenia. Ciążył też na niej obowiązek zabezpieczenia porządku i bezpieczeństwa wewnątrz kraju, zagwarantowania prawidłowego funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości, a także poszukiwania możliwości sojuszu z innymi państwami, jak również propagowania wśród mieszkańców celów powstania. Wszystkie powołane przez Tadeusza Kościuszkę organy miały charakter tymczasowy przy zastrzeżeniu, że żaden z nich nie został legitymowany do uchwalenia konstytucji narodowej. Zakładano, że po zrealizowaniu wyznaczonych celów, Rada wraz z Naczelnikiem złożą sprawozdanie ze swojej działalności¹¹.

Oddziały wojskowe dowodzone przez Tadeusza Kościuszkę w chwili wybuchu powstania nie stanowiły wojska *par excellence*. Zdawał on sobie doskonale sprawę w sytuacji w kraju, stąd też zdecydował o powołaniu w jego szeregi przedstawicieli ludu. Znaczną część powstańców stanowili ochotnicy, którzy dobrowolnie wstąpili do sił kościuszkowskich. Wśród nich niewiele było osób mających doświadczenie w walce, co było następstwem dokonanej uprzednio redukcji sił zbrojnych Rzeczypospolitej. Część ochotników została wcielona w szeregi regularnego wojska. W istocie żołnierzy w pełni zawodowych było niewiele ale to na nich spoczywał główny ciężar prowadzonych działań zbrojnych. Tadeuszowi Kościuszce udało się po upływie 10 dni od ogłoszenia aktu powstania, zebrać pod swoją egidą 4 tysiące ochotników, którzy wzięli udział w zwycięskiej dla insurgentów bitwie pod Raławicami w dniu 4 kwietnia

---

10 E. Rostworowski, dz. cyt., s. 361-363. ¹¹ Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, *Historia Państwa i Prawa Polski*, t. II, *Od połowy XV wieku do r. 1795*, red. J. Bardach, Warszawa 1966, s. 549-550.

1794 roku. Dwanaście dni później podpułkownikowi Janowi Grochowskiemu udało się w sile 2000 tysięcy żołnierzy pokonać czterokrotnie silniejsze stacjonujące w Warszawie oddziały rosyjskie. Pomocy udzieliło mu mieszczaństwo warszawskie. W Wielkim Księstwie Litewskim w Wilnie powstanie wybuchło 22 kwietnia, a w kilka dni później uzyskało wsparcie regularnych wojsk polskich. Z kolei w Wielkopolsce działania powstańcze przyjęły charakter spontaniczny i dopiero po kilku tygodniach na wyraźne polecenie Tadeusza Kościuszki, przybył tam z pomocą 3 tysięczny oddział wojsk polskich uzbrojony w 16 armat, a dowodzony przez generała Jana Henryka Dąbrowskiego. Przyjmuje się, że w okresie trwania powstania przez szeregi insurgentów przewinęło się około 55 tysięcy osób, z czego jedynie 20 tysięcy to byli żołnierze zawodowi¹¹.

W trakcie powstania rozpoczął swoje funkcjonowanie Sąd Kryminalny. Posiedzenie inauguracyjne jego działalności miało miejsce 25 kwietnia 1794 roku, zaś pierwszą osobą skazaną był jeden z głównych twórców konfederacji targowickiej- hetman Szymon Kossakowski. Oskarżono go o zdradę narodową, konspiracyjną działalność zmierzającą do obalenia Konstytucji 3 Maja, defraudowanie pieniędzy ze skarbu państwa, zmuszanie *par force* obywateli do wstąpienia w szeregi targowiczian, oraz represjonowanie swoich przeciwników. Tego samego dnia wydano wyrok skazujący hetmana na karę śmierci poprzez powieszenie, jego majątek został skonfiskowany na rzecz skarbu państwa, zaś egzekucja wykonana na jednym z placów warszawskich miała charakter publiczny. W sposób podobny potraktowano pozostałych przywódców konfederacji targowickiej, a w przypadku niemożności realnego wykonania kary śmierci, na skazanych czyniono to *in effigie*¹². W dniu 9 maja 1794 roku

---

wykonano też wyrok sądu kryminalnego poprzez powieszenie hetmana Józefa Zabięłło i jego kuzyna biskupa inflanckiego Józefa Korwin Kossakowskiego¹³.

W momencie wybuchu powstania Tadeusz Kościuszko żywił przekonanie, że nie będzie musiał podejmować walki przeciwko siłom pruskim i austriackim. Jednak w maju granice Rzeczypospolitej przekroczył kontyngent około 50 tysięcy żołnierzy pruskich. W dniu 6 czerwca insurgeneci stoczyli istotną dla losów powstania bitwę pod Szczekocinami, gdzie o połowie mniejsza liczba powstańców starła się 24 tysięcznym połączonym korpusem

---

11 B. Twardowski, *Wojsko Polskie Kościuszki w roku 1794*, Poznań 1894, s. 26-31.

12 *in effigie*- kara, polegająca na powieszeniu na szubienicy kukły z podobizną lub portretu osoby skazanej której nie można było ująć

13 S. Zabięłło, dz. cyt., s. 31; S. Brodowski, *Żywoty hetmanów Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Lwów 1850, s. 312.

rosyjskopruskim dowodzonym przez Fryderyka Wilhelma II i carskiego generała Fiodora Denisowa.

Żołnierze dowodzeni przez Tadeusza Kościuszkę, pomimo jego zdolności dowódczych i dobrego wykorzystania terenu, ponieśli klęskę i zmuszeni byli wycofać się w stronę Warszawy. Armia pruska weszła do Krakowa w dniu 15 czerwca, zaś to zmobilizowało Austriaków do okupacji Sandomierza, województwa lubelskiego oraz ziemi chełmskiej. W Warszawie nastąpiła radykalizacja nastrojów społecznych. W dniu 28 czerwca gros jej mieszkańców wtargnęło do więzień dokonując samosądów na tam uwięzionych, których podejrzewano o zdradę. Kościuszko reagował każąc sprawców oraz próbując utrzymać polityczną jedność. Zbliżała się bitwa na przedpolu Warszawy, która uważana jest za jedno z największych sukcesów wojskowych na przestrzeni całej insurekcji. Pierwsza próba wtargnięcia wojsk pruskich do Warszawy, dowodzonych przez Fryderyka Wilhema II rozpoczęła się od uderzenia na Wołę w dniu 27 lipca i zakończyła się niepowodzeniem. Kilka dni później Polacy przeprowadzili kontratak pod dowództwem generała Jana Henryka Dąbrowskiego. Udało się mu zmusić do wycofania się wojsk rosyjskich z ich obozów w Augustówce oraz Kępie Zawadowskiej, nie odnosząc przy tym żadnych strat. Decydujący wpływ na zakończenie oblężenia odegrało powstanie wielkopolskie, które wybuchło 20 sierpnia. Stanowiło ono niebezpieczeństwo dla nieprzyjaciela z uwagi na szybkość z jaką się rozprzestrzeniało. W rezultacie armia pruska oblegająca Warszawę zmniejszyła swoją liczebność z 30 na 18 tysięcy żołnierzy. Wojska pruskie i rosyjskie rozpoczęły swój odwrót 6 września. Wydarzenia te mogły mieć kluczowy wpływ na powodzenie powstania, jednak sukces był uzależniony od utrzymania wschodniej flanki, która blokowała rosyjskie natarcie na tereny Podlasia i Mazowsza. W połowie września pojawiło się nowe zagrożenie. Wojska rosyjskie pokonały wojska litewskie, które zostały zmuszone do wycofania się w stronę Białegostoku. Zaprzestanie wojny z Turcją pozwoliło Katarzynie II na zmobilizowanie nowej, liczącej około 16 tysięcznej żołnierzy armii

---

stacjonującej do tego momentu na południowych rubieżach imperium rosyjskiego dowodzonej przez generała Aleksandra Suworowa, który ruszył *via* Wołyń kierując się na Brześć Litewski. W dalszej fazie tej kampanii pragnąc zapobiec połączeniu wojsk rosyjskich z armią pruską, Kościuszko zdając sobie sprawę z liczebnej przewagi przeciwnika, zdecydował się na konfrontację zbrojną z Suworowem. W bitwie pod Maciejowicami 10 października, liczący 7

tysięcy żołnierzy korpusu Kościuszki został pokonany przez oddziały rosyjskie, a on sam dostał się do niewoli¹⁴.

Wiadomość o tej klęsce dwa dni później dotarła do Warszawy, siejąc zwątpienie w szeregach powstańczych. Rada Najwyższa Narodowa wybrała nowego Naczelnika, którym został pochodzący z Wielkiego Księstwa Litewskiego, dowódca wojsk partyzanckich na Żmudzi i Kurlandii Tomasz Wawrzecki. Był to człowiek uczciwy, ale nie posiadający doświadczenia militarnego, dlatego 19 października powołał Radę Wojenną, która odpowiedzialna była za opracowywanie planów działań zbrojnych. Po uzyskaniu informacji o przemieszczaniu się wojsk rosyjskich w kierunku Pragi, zaczęła ona obmyślać strategię wojenną. Spodziewano się długiego oblężenia miasta, jednak generał Suworow zdecydował się na błyskawiczny atak. Rozpoczął się on w dniu 4 listopada około godziny 5:00 rano, a już około godziny 9:00 Rosjanie zajęli zniszczone doszczętnie przedmieście Warszawy-Pragę. Rozpoczęła się rzeź tej dzielnicy, wojsko rosyjskie było bezlitosne, żołnierze carscy dopuszczali się gwałtów, oraz mordów wobec ludności cywilnej. Wymusiło to na władzach miasta kapitulację na mocy której resztki wojska polskiego miały opuścić Warszawę w nieprzekraczalnym terminie, do 9 listopada. Liczące 30 tysięcy żołnierzy, niezdadne do walki oddziały na czele z Tomaszem Wawrzeckim wyszły z miasta kierując się na południe. Za nimi kroczyły oddziały rosyjskie powodując chaos i dezorganizację w polskich szeregach. W dniu 16 listopada w bitwie pod Radoszycami został wzięty do niewoli Tomasz Wawrzecki i był to definitywny kres insurekcji kościuszkowskiej¹⁵. Konsekwencją upadku powstania było podpisanie przez Rosję, Prusy i Austrię w dniu 24 października 1795 roku traktatu rozbiorowego, w którym zaborcy podzielili między siebie resztę ziem Rzeczypospolitej, przez co Polska i Litwa na 123 lata zniknęły z mapy Europy.

Bibliografia

Brodowski S., *Żywoty hetmanów Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Lwów 1850.

Handelsman M., *Konstytucje Polskie 1791-1921*, Warszawa 1922.

---

14 A. Zahorski, *Powstanie Kościuszkowskie 1794*, [w:] S. Kieniewicz, A. Zahorski, W. Zajewski, *Trzy powstania narodowe. Kościuszkowskie, listopadowe, styczniowe*, red. W. Zajewski, Warszawa 2000, s. 81-82; 122-126; 128-131; 134-138.

15 H. Mościcki, *Generał Jasiński i Powstanie Kościuszkowskie*, Warszawa 1917, s. 335-354.

Kaczmarczyk Z., Leśnodorski B., *Historia Państwa i Prawa Polski*, t. II, *Od połowy XV wieku do r. 1795*, red. J. Bardach, Warszawa 1966.

Markiewicz M., *Historia Polski 1492-1975*, Karków 2002.

Mościcki H., *Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi* t. I, *1772-1800*, Wilno 1910.

Mościcki H., *General Jasiński i Powstanie Kościuszkowskie*, Warszawa 1917.

Rostworowski E., *Czasy Saskie i Oświecenie*, [w:] *Zarys historii Polski*, J. Tazbir (red.), Warszawa 1979.

Smoleński W., *Konfederacja Targowicka*, Kraków 1903.

Szcząska Z., *Pierwsza ustawa zasadnicza Rzeczypospolitej*, [w:] *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, red., M Kallas, t. I, Warszawa 1990.

Tracki K., *Ostatni kanclerz litewski Joachim Litawor Chreptowicz w okresie Sejmu Czteroletniego 1788-1792*, Wilno 2007.

Twardowski B., *Wojsko Polskie Kościuszki w roku 1794*, Poznań 1894.

Zabiełło S., *Wspominania*, mszps w zbiorach prywatnych prof. dr hab. Dariusza Szopera.

Zahorski A., *Powstanie Kościuszkowskie 1794*, [w:] Kieniewicz S., Zahorski A., Zajewski W., *Trzy powstania narodowe. Kościuszkowskie, listopadowe styczniowe*, red. W. Zajewski, Warszawa 2000.

ABSTRAKT

Ustawa Rządowa z 1791 roku znana również jako Konstytucja 3 Maja wprowadziła w Polsce szereg rozwiązań mających usprawnić funkcjonowanie państwa. Zmiany te nie spotkały się z aprobatą części magnaterii, która w obawie o własne interesy zdecydowała się powołać Konfederację targowicką. Miała ona na celu obalenie Konstytucji 3 Maja i powrót do status *quo ante*. Jej uczestnicy zwrócili się do cesarzowej Rosji Katarzyny II z prośbą o udzielenie im pomocy. Ich postulaty zostały zaaprobowane przez imperatorową dnia 27 kwietnia 1792 roku w Sankt-Petersburgu. Działania te doprowadziły do wojny polsko-rosyjskiej nazywanej również wojną w obronie Konstytucji 3 Maja. Znacząca przewaga wojsk rosyjskich, a także nieliczne sukcesy wojsk polskich doprowadziły do przystąpienia króla Stanisława Augusta

Poniatowskiego do Konfederacji targowickiej w dniu 24 lipca 1792 roku. Targowiczenie doprowadzili do wycofania się ze zmian wprowadzonych Konstytucją 3 Maja. Finalnie skutkowało to podpisaniem przez Rosję i Prusy dnia 23 stycznia 1793 roku traktatu rozbiorowego, który Sejm grodzieński zatwierdził 17 czerwca tegoż roku. Konfederacja targowicka ostatecznie została rozwiązana dnia 15 września 1793 roku, a jej uczestnicy opuszczali kraj, bądź też chronili się we własnych dobrach ziemskich. W czasie insurekcji kościuszkowskiej większość targowiczian stanęła przed sądami. Wymierzano im karę śmierci poprzez powieszenie, a na nieobecnych wykonywano ją w formie *in effigie*.

e-mail: hubert.rafalowski@wp.pl